

---

*М.В. Ілляхова,
аспірантка Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

СТАНОВЛЕННЯ СУЧАСНОЇ СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКОЇ КОНЦЕПЦІЇ СОЦІАЛЬНОГО ЧАСУ

Кожна історична епоха у розвитку мислення має певні загальні підходи до визначення статусу часу. Незважаючи на відмінність чисельних концепцій, яка може бути властива певній епосі, уявлення про час конституює базис її світоглядної системи. Саме тому дана категорія може стати універсальним критерієм при дослідженні культури в її соціально-історичній динаміці.

По-перше, відповідно до загальноприйнятих тлумачень, час – це невизначене, природне середовище будь-якого людського досвіду. Філософи, зокрема І.Кант, розглядали його як універсальний засіб упорядкування досвіду, форму чуттєвості, первинну когнітивну категорію. “Час є не чим іншим, як формою внутрішнього чуття, себто має споглядання нас самих і нашого внутрішнього стану” [1, 64].

Осмислюючи соціокультурні трансформації кінця XIX – початку XX ст., ми приходимо до розуміння цієї епохи як перехідної. Про це свідчить, насамперед, розпад універсальної картини світу, на засадах якої вибудовувалася західна культура епохи модерну, та переоцінення систем інтерпретації категорії часу в науці та філософії. Таким чином, постає нова проблема, а саме: переосмислення старих цінностей, стандартів, і розроблення нових теоретичних моделей, які відповідали б дійсності. Тому зовсім не дивно, що майже одночасно відбувається розроблення концепцій часу в різних галузях наукового та філософського знання. Так, кожна наука, що поважає себе, отримала “свій” час: фізика – фізичний, астрономія – астрономічний, біологія – біологічний, психологія – психологічний, історія – історичний тощо. До проблеми часу в даний період звертаються і соціальні науки. Класичними дослідженнями часу у соціальній теорії є, насамперед, теорії Е.Дюркгейма, П.Сорокіна, Р.Мертон, Ж.Гурвича.

Так, у даному контексті виникає ідея: ключем до вирішення філософської проблеми часу може стати дослідження соціального часу.

Е.Дюркгейм першим запропонував зарахувати проблему часу до соціальної сфери. Для нього час – це “соціальний факт”, або “колективне уявлення”, еманация колективного досвіду та соціальної організації суспільства. Та як таке, воно соціально конституюється” [2, 75]. На думку Е.Дюркгейма, всі члени суспільства мають спільну часову свідомість; час є соціальною категорією думки, продуктом суспільства. Колективний час є сумою часових процедур, які разом утворюють культурний ритм даного суспільства. Філософ намагався віднайти моральну і символічну основу суспільства, в якій соціальна дія структурується у часі завдяки формі морального обов’язку. Таким чином, соціальний час має узгоджувати спільні з моральним порядком позиції. Дана узгодженість має відбуватися в усіх діях: від рутинних до символічних. Тобто, подібно іншим соціальним фактам, час забезпечує нормативну регуляцію соціального життя і, тим самим, впливає на суспільство, формує своїх власних творців. Як бачимо, тут наявна певна діалектика, а саме: час відображає ритм колективних дій і, одночасно, сам регулює такі дії.

Звернення соціальної філософії до категорії соціального часу є необхідним у ситуації коливання соціальних наук між об’єктивізмом і суб’єктивізмом. За словами представника французької соціально-теоретичної традиції П.Бурдьє, перша традиція породжує дедуктивно суворі, цілісні теорії, але вони не здатні дати достовірні прогнози соціальних процесів і деградує до тавтології або спростовуються практичним досвідом. А другі розмивають межі між науковим та інтуїтивним знанням. Для подолання такої штучної опозиції П.Бурдьє пропонує відійти від субстанціонального способу мислення і

застосувати до пізнання соціального світу реляційний спосіб: помислити не субстанцію, а зв'язки.

Отже, соціальний характер часу передбачає, що це і не субстанція, і не специфічна форма буття, а низка зв'язків, які упорядковують послідовність і ритмічність соціальних подій. Завдяки цьому час набуває різних форм у різноманітних суспільствах, співвідноситься з різними екзистенційними основами. Відповідно, час є історично і культурно відносним феноменом. Е.Дюркгейм стверджує, що “у різні часи живуть різні спільноти (племена, міста, професійні та вікові групи, класи), різні організації забезпечують специфічні часові межі для своїх членів, а кожному типу людської діяльності (політичної, економічної, релігійної) відповідає власна часова матриця” [2, 86]. Дослідник розглядає контексти соціального обміну як мікроелементи, що визначаються макроелементами, де кожний часовий момент відображає певний період.

Таким чином, соціальний час не лише виявляється неоднаковим для різних культур і суспільств, а й диференціюється у межах кожної соціокультурної системи залежно від її внутрішньої структури. Також соціальний час є не однаковим для окремих класів та груп: вони по-своєму сприймають і переживають його, ритм функціонування цих суспільних груп дуже різний. Тобто в суспільстві завжди існує не якийсь єдиний, монолітний час, а цілий спектр соціальних ритмів, які зумовлені закономірностями різноманітних процесів і природою окремих людських колективів. Однак, подібно до того, як різні соціальні явища, процеси перебувають у взаємозв'язку і створюють цілісну систему з певним типом детермінізму, то ритм цих процесів і функціонування соціальних форм створюють ієрархію соціального часу даної системи.

Також вагомим внеском у теорію соціального часу є дослідження П.Сорокіна і Р.Мертон. У своїй відомій статті “Соціальний час: методологічний та функціональний аналіз” автори доводять, що філософія, психологія, економіка мають свої уявлення про час, які не вичерпуються поняттям астрономічного часу. Та хоча останній лишається “часом есперанто”, соціальний час може і повинен бути визначений у власній системі координат як “зміна або рух соціальних феноменів через інші феномени, що взяті за точку відліку” [3, 615]. Автори виокремили якісну і релятивну природу часу, який в жодному разі не є нейтральною кількісною шкалою для вимірювання тих чи інших трансформацій. Скоріше, час сповнений багатоманітним змістом та є різним для різних суспільств. За словами дослідників, “системи часу змінюються разом із соціальною структурою” [3, 618]. Це відбувається тому, що точки відліку обираються серед подій, соціальна значущість яких залежить від проблем, що переважають у різних суспільствах. На ранніх стадіях розвитку суспільства такі проблеми визначаються сезонами полювання, періодами збору врожаю; пізніше – фестивалями, релігійними святами. Відповідно, дати набувають не лише календарного, а й культурного значення. Тут одиниці часу фіксуються ритмом колективного життя, а смисл події надає саме його часове оформлення, тобто знання про специфічні періоди залежить від значення, яке їм надається. Таким чином, соціальний час є, насамперед, якісним, а не просто кількісним феноменом, що виникає з вірувань і звичаїв, спільних для тієї чи іншої групи.

П.Сорокін і Р.Мертон вважають, що суспільство живе за хронологічним часом, де відрізки соціального часу не фіксуються навіть тоді, коли це було б доцільним. Внаслідок цього хронологічний час накладається на більшість формальних людських дій, що призводить до нав'язування механічного виміру людської діяльності. Так робота, сон і навіть любов набувають просто запрограмованого вигляду, у системі якого немає місця іншим можливостям.

Соціальний час лише аналітично відрізняється від хронологічного та, на відміну від останнього, його не завжди можна виміряти і визначити. Тому автори акцентують увагу саме на його об'єктивних властивостях і характеристиках. Так, соціальний час може бути залежною чи незалежною змінною. В якості першої, він є контекстом, всередині якого відбуваються певні соціальні процеси. Наприклад, за допомогою соціального часу

вимірюють темпи поширення або розсіювання соціальних процесів у різних системах. В якості другої змінної, соціальний час постає як стратегія свідомої маніпуляції часом для отримання такого соціального феномену, як влада.

Таким чином, П.Сорокін і Р.Мертон розглядають соціальний час як функціональну передумову впорядкованого, передбачуваного, скоординованого суспільного життя. Оскільки час має соціальні витoki і є сповненим культурним змістом, то він, своєю чергою, також впливає на суспільство та конститує його життєві ритми.

При дослідженні змісту сприйняття соціального часу окремими епохами, культурами, потрібно, насамперед, мати на увазі найбільш суттєві моменти організації життєдіяльності людей. Так, звернення до темпів, ритмів та інших вимірів соціального часу, в якому розгортається практика людей, дає можливість виокремити певну закономірність: чим швидше відбувається процес розвитку суспільства, тим більшу цінність набуває час як показник і критерій даного розвитку.

Гетерогенність соціального часу аналізував Ж.Гурвич. Він запропонував типологію, що складається з восьми категорій часу для ілюстрації складної організації часу у сучасному суспільстві: тривалий, оманливий, нестійкий, циклічний, зворотний, мінливий, той, що йде уперед, і вибуховий час. Для кожного суспільства характерна власна конфігурація соціальних часів; вибір одного з них стає важливим аспектом групової ідентифікації і, відповідно, міжгрупової конкуренції та боротьби. Тобто суспільства характеризуються сумісністю конфліктуючих один з одним часів та, як групи, постійно змагаються за вибір відповідного часу. Ж.Гурвич, як і Е.Дюркгейм, вирізняє “мікросоціальний час”, властивий групам і соціальним спільнотам, та “макросоціальний час”, характерний для соціальних систем та інститутів. Дане положення вказує на множинність типів соціального часу і на властиві різним соціальним класам специфічні рівні часу. На думку Ж.Гурвича, завдяки аналізу часу на соціальному рівні можливо виявити дію подвійної часової шкали та ієрархічно визначений час соціальної структури, тобто пластичний час самого суспільства. У даному контексті Ж.Гурвич, як П.Сорокін і Р.Мертон, підкреслює той факт, що соціальний час аналітично відрізняється від хронологічного, календарного часу: “Соціальний час не завжди можливо вимірити та, більше того, навіть не завжди його можна якісно визначити” [4, 19].

Таким чином, у функціональному підході соціальний час розглядається, насамперед, як функціональна передумова упорядкованого соціального життя. Так, соціальний час стає для людини ціннісним ресурсом і засобом організації її життєдіяльності. Аналізуючи різні підходи щодо визначення поняття соціального часу, П.Штомпка виокремлює вимоги, що утворюють даний феномен, а саме: синхронізація, координація, послідовність, своєчасність, темп, диференціація.

Синхронізація є першою універсальною вимогою соціального життя, оскільки воно визначається колективними діями, що здійснюються спільно багатьма людьми. Для того, щоб колективна дія відбулася, люди повинні зустріти один одного в одному часі-просторі. “Чим сильніша взаємозалежність учасників дії, тим більша необхідність часової синхронізації” [5, 68]. Наступна універсальна вимога – координація, яка забезпечує одночасність індивідуальних і колективних дій. Вимога послідовності пов’язана з тим, що деякі дії потребують упорядкування. П.Штомпка відзначає, що “соціальні процеси минають різні стадії, події відбуваються одна за одною у певній послідовності, до того ж більшість процесів мають тільки їм належну, необхідну логіку. Багато подій набувають сенс лише у тому випадку, якщо вони здійснюються у визначений, конкретний момент” [5, 69]. Також для усвідомленої та ефективної дії потрібна вимога своєчасності, оскільки вона забезпечує здатність орієнтуватися у часі. А темп описує частоту подій у певний період часу. Останньою універсальною вимогою є диференціація. Людині у своїй життєдіяльності важливо позбавитися монотонності і рутини повсякденності, відводячи різні періоди часу під різні види діяльності. Відповідно, диференціація є важливою функцією часу, яка розмежовує і виокремлює відповідні моменти. Значення всіх

наведених функцій змінюється залежно від ускладнення людського суспільства, його інститутів та організацій, завдань і цілей.

Таким чином, на відміну від соціальних антропологів, які акцентують увагу на соціально-суб'єктивному аспекті часу, функціоналісти підкреслюють значущість його соціально-об'єктивних якостей і характеристик. Вони вважають, що соціальний час може бути залежною або незалежною змінною. В якості першої він є контекстом, у середині якого відбуваються певні соціальні процеси. Наприклад, соціальний час може використовуватись для вимірювання темпів тривалості у різних соціальних системах. Відповідно до другої змінної соціальний час стає стратегією в якості свідомої маніпуляції часом для отримання, наприклад, влади.

Відповідно до цього можна сказати, що структура соціального часу – це соціальна конструкція; вона визначається вибором точок відліку, які, своєю чергою, залежать від уявлень “конструкторів” про важливість того чи іншого процесу. Інакше кажучи, конструювання соціального часу відбувається на основі цінностей. Але постає питання: хто саме має виступити в ролі “конструктора” та якими засобами буде побудована система цінностей? Адже у суспільстві йде боротьба суб'єктів за право нав'язати своє уявлення про систему цінностей у структурі соціального часу іншим суб'єктам, суспільству в цілому. Як би не вийшло так, що для людства настане криза “вічного тепер” і заперечення майбутнього як “іншого”.

Таким чином, людство втратить можливість вибору, оскільки його намагання, дії стримуватимуться навіть у внутрішній скарбниці його мислення. У даному разі невдалий експеримент закінчиться передбачено, а саме – “всесвітнім кладовищем”. Але для того, щоб суспільство не перетворилось на руйнівну машину, воно має розглядати дійсність з точки зору її соціокультурної інтерпретації, її реалізації відповідно системи цінностей, естетичного і соціально-психологічного сприйняття.

У даному разі слід відзначити відмінність “механічного”, причинно-наслідкового соціального часу від власне соціального. Останній зазвичай пов'язують із соціальними процесами, інтерсуб'єктивною концептуалізацією соціального життя, але не з механічною функціонально-причинною структурацією соціальних подій. Е.Дюркгейм визнав, що індивідуальне сприйняття часу зумовлене колективними ритмами суспільства. Також сприйняття часу більшістю необхідно для інтерсуб'єктивного спілкування і підтримання соціального ладу. Люди організують повсякденне життя відповідно до “інтерпретаційної схеми” участі індивіда в “обмежених сферах смислу”. Таким чином, категоризуючи ситуації, люди створюють множинність реальностей. Їхнє сприйняття тривалості змінюється залежно від переходу однієї реальності до іншої. Відповідно, виникає запитання: яким чином перехід від одного типу соціальної реальності до іншого визначає індивідуальне сприйняття тривалості, що усвідомлюють індивіди, коли відчувають зміни ритму тривалості?

Формування, як і функціонування такого роду сприйняття є багатоманітним і, водночас, цілісним процесом, оскільки соціальна інтерпретація людьми категорій часу проникає в усі аспекти суспільного й індивідуального життя людини. Це виявляється навіть у тому, що певна культура, епоха тощо характеризується багатоманітністю моделей сприйняття часу, яке, водночас, визначає єдиний, належний тільки цій культурі, тип сприйняття. Тут йдеться про те, що у кожній культурі наявна сукупність каналів формування часового освоєння дійсності. А оскільки на соціокультурному рівні відбувається взаємотрансформація культур, то це формує цілісність переживання соціального часу. Тут особливу роль відіграє сприйняття соціального часу, яке пов'язане з практично-духовним освоєнням дійсності. Таке відношення до дійсності втілене у певних настановах, нормах, цінностях тощо, визначає спосіб бачення світу, його відчуття, а також надає певні функції предметам зовнішнього світу, які набувають соціально-суб'єктивного і соціально-об'єктивного смислу.

Залежністю переживання часу від різних факторів практичного і духовного життя тієї чи іншої культури можна пояснити дивні історичні метаморфози усвідомлення часу у світогляді. Тут маються на увазі ті випадки, коли загострене сприйняття людьми часу сакральної історії супроводжується байдужістю до реального часу за умов низького рівня соціально-економічного розвитку, коли час переживається, але не сприймається як розвиток.

Для цього Е.Дюркгейм пропонує аналізувати часові аномалії, під якими розуміє порушення нормального сприйняття часу. Це відбувається у випадках уповільнення відчуття часу, що характеризується низкою причин, а саме: насильництво та його загроза, страждання і сильне емоційне навантаження, очікування та нудьга, а також стан шоку і зацікавленості чимось. Спільна властивість таких ситуацій полягає у різкому розриві з повсякденною рутиною або ж у пошуку смислів спільного існування. Так, М.Флехерті відзначає, що люди завжди намагаються перевести уповільнення часу до прийнятих часових стандартів, таких, як секунди, хвилини, дні, роки, вічність. Таким чином, ми намагаємось поєднати свій досвід з інтерсуб'єктивним.

Так, дану тезу можна посилити думкою видатного філософа, А.Щюца: “життєсвіт з самого початку є інтерсуб'єктивним світом, в якому присутня спільність всіх людей” [6, 17]. Звичайно, життєсвіт складається не лише з цієї царини, оскільки, крім визнання спільної природи людей, наявний той факт, що їхнє існування зумовлене постійними зв'язками у ситуаціях. “Життєсвіт, зрозумілий у своїй тотальності як природний і соціальний світ, є як сценою, так і цільовою цариною моїх дій і наших взаємодій” [6, 20]. Для того, щоб діяти та мати стосунки з іншими людьми, людина повинна зрозуміти свій життєсвіт, витлумачити його, надати сенсу кожній події так, щоб її намагання стали життєздатними смисловими ситуаціями.

Зазвичай, людина не відчуває прискорення або уповільнення часу, оскільки у процесі соціалізації відбувається синхронізація соціально-суб'єктивного часу свідомості з інтерсуб'єктивним соціальним часом. Взаємодія соціально-суб'єктивного та соціально-об'єктивного часу характеризується двома послідовностями, що збігаються, а саме: набір стандартних одиниць часу та суб'єктивний досвід кожного. Однорідність стандартних одиниць часу не відповідає однорідності обсягу досвіду, що вони мають. Також об'єм досвіду, що присутній у кожній одиниці часу, не є однаковим для практичних дій, та його кількість змінюється кожної миті. Оволодіння такою процедурою інтерпретації необхідне для інтерсуб'єктивної взаємодії та нормальної повсякденної поведінки.

Але у кожному типі суспільства існує своя культура часу. Так, Е.Еванс-Прічард вирізняє два типи часу у народів Північної Африки. Один тип часу відображає зв'язок людей з навколишнім середовищем – це екологічний час. Другий тип – структурний час – відображає взаємні відносини всередині соціальної структури. Домінуючим є структурний час, оскільки екологічний інтерпретується у системі структурного. Тобто, час триває у ритмічній діяльності повторюваних дій, сезонних та життєвих циклів, магічних і релігійних спостережень. Люди усвідомлюють час як такий, але таке усвідомлення є вторинним, оскільки відбувається під тиском повсякденного існування.

У сучасних суспільствах трансформація соціального часу спричинена економічними змінами у процесі індустріалізації. Відтак, час перетворюється на центральний регулятор, організатор людської діяльності. Внаслідок цього час перетворюється на самоцінний, визначальний фактор суспільного життя. Домінуючим стає робочий час, що відрізняється від інших вимірів часу (вільний, сімейний, релігійний). Сучасна людина, звільнена від богів, лишається сам на сам із часом. Це відбувається внаслідок десакралізації праці. Лише у сучасних суспільствах людина відчуває себе заручником свого життя, оскільки вже не може втекти від часу. Саме з цим пов'язана велика кількість розваг у сучасному суспільстві.

Також організаційну функцію соціального часу помічає Е.Холл та використовує дану категорію для аналізу культури і соціальної організації суспільства. Він вирізняє

монохронічний час, в якому події організуються послідовно, та поліхронічний час, в якому події відбуваються одночасно. У таких часових системах бюрократичні організації функціонують по-різному. Так, монохронічні культури роблять акцент на стратегіях менеджменту, заснованих на розрахунку і розпорядку. Поліхронічні культури менше залежать від даних факторів і зосереджуються на діяльнісному полі лідерства. Відповідно, у таких культурах різна адміністративна структура, різні принципи виробництва та різні моделі бюрократичної організації.

Таким чином, дослідження міжнародних відносин, міжкультурних і міжнаціональних контактів може спричинити невірні висновки, якщо не враховуватиметься фундаментальна відмінність у сприйнятті часу різними суспільствами і культурами.

Отже, підсумовуючи аналіз основних концепцій у дослідженні соціального часу, відзначимо, що соціальний характер часу не є ні субстанційною, ні специфічною формою буття, а, насамперед, передбачає низку зв'язків, упорядкованих послідовностей і ритмічних соціальних подій. Завдяки даній характерній властивості соціальний час приймає різні форми у різних суспільствах, співвідноситься з різними екзистенційними основами, що виникають у різних культурах, і має регуляційну і смислотворювальну функцію у життєдіяльності людини. Таким чином, соціальний час стає найефективнішим інструментом категоріального синтезу, що дає можливість залучення у соціальний дискурс підходів, сукупність яких створює цілісність мультипарадигмальної соціальної теорії.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Кант І.* Критика чистого розуму. – К., 2000.
2. *Дюркгейм Э.* О разделении общественного труда. Метод социологии. – М., 1991.
3. *Pitirim A. Sorokin, Merton K. Robert* Social time: A methodological and functional analysis // *American Journal of Sociology*. Vol. 42, Is. 5 (Mar., 1937)
4. *Gurvitch G.* The Spectrum of Social Time. – Dordrecht, 1964.
5. *Штомпка П.* Социология социальных изменений — М., 1996.
6. *Шюц А., Лукман Т.* Структури життєсвіту. – К., 2004.
7. *Гайдис В.* Время в социологических исследованиях: Методологические и методические. – Вильнюс, 1986.